

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

PERSONALIA:

ПУБЛІЦИСТИКА 1899 – 1917 РОКІВ

Том 1

2016

УДК 94(477)(092)
ББК ТЗ(4 Укр)5-8
Є 924

Проект здійснено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 2012-2014 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських)

Затверджено до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Протокол № 11 від 27 травня 2016 р.)

Рецензенти:

Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник народної освіти України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

Єфремов Сергій. Personalia: Публіцистика 1899 – 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. – Том 1 / Упорядник – С. Г. Іваницька. – Запоріжжя – Херсон: Грінь Д.С., 2016. – 468 с.

ISBN 978-966-930-132-1

У виданні представлені різножанрові публіцистичні тексти, що вийшли з-під пера видатного українського літературознавця й літературного критика Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939), видруковані на шпальтах періодичних видань 1899 – 1917 рр. («Рада», «Киевская газета», «Киевская мысль», «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Україна», «Основа», «Світло», «Украинская жизнь», «Русское богатство») та меморіальних збірок. В центрі уваги С. Єфремова довгий час перебували особи діячів «першого» та «другого» ряду культурного, громадського й політичного життя імперської доби. На сторінках книги читач зустрінеться з такими видатними постатями української культури, як В. Антонович, М. Вовчок, Б. Грінченко, М. Грушевський, В. Доманицький, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Комаров, О. Кониський, М. Костомаров, М. Коцюбинський, П. Куліш та інші, всього 43 персоналії. Тексти, загальна кількість яких становить 167 публікацій (з них 22 у Додатках), друкуються мовою оригіналу. Видання призначене для науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться минулим у його різноманітному персональному вимірі.

ISBN 978-966-930-132-1

© Іваницька Світлана, упорядкування, вступні статті, примітки, коментарі, покажчик, 2016

До 140-річчя народин Євргія Єфремова

Євргій Єфремов

**PERSONALIA:
ПУБЛІЦИСТИКА 1899 – 1917 РОКІВ**

**«Значущі Інші»:
Статті, посвяти, сільветки, некрологи,
рецензії, полеміка**

Упорядник – Світлана Іваницька

**Вступна стаття та археографічна передмова –
Євргілана Іваницька**

**Примітки, коментарі, іменний покажчик –
Євргілана Іваницька**

**Копіювання текстів – Євргілана Іваницька,
Тарас Єрмашов**

Літературна редакція – Тарас Єрмашов

ЗМІСТ

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ НА ПЕРЕХРЕСТЯХ СТОЛІТЬ	
<i>С. Іваницька</i>	13
«ЗНАЧУЩІ ІНШІ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В ПУБЛІЦИСТИЦІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА АРХЕОГРАФІЧНІ ПРИНЦИПИ ВИДАННЯ	
<i>С. Іваницька</i>	39
«ЗНАЧУЩІ ІНШІ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА: ТЕКСТИ ТА КОМЕНТАРІ	52
МИКОЛА АННЕНСЬКИЙ	53
Пам'яті М. Ф. Анненського	53
ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ	55
Про обрання В. Антоновича почесним членом рос[ійської] АН	56
Пам'яті ученого-громадянина [На смерть Вол. Антоновича].....	56
На смерть Володимира Антоновича.....	58
Антонович і Антонович [Преса про Антоновича]	59
Вірш В. Б. Антоновича	61
Живі мертвяки [Антонович і поляки]	62
На роковини смерті Вол. Антоновича	64
Житецький про Антоновича	64
[Рецензія]: В. Антонович. Коротка історія Козаччини	67
[Рецензія]: В. Антонович. Коротка історія Козаччини. Коломия, б/р	68
ГАННА БАРВІНОК	70
Ганна Барвінок (Посмертна згадка)	70
[Рецензія]: Ганна Барвінок. Майорівна. – Київ–Чернівці, 1911	72

Памяти А. М. Кулиш	73
ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ	76
[Рецензія]: Ол. Барвінський. Спомини з мого життя. Част. I. Стр. 336. Львів, 1912	76
[Рецензія]: Александр Барвенский в истории культурного дви- жения русского народа на Прикарпаттю. Написав Иван Ем. Левицкий. Львов, 1901	77
ІВАН БОНДАРЕНКО	79
Пам'яти Ів. Бондаренка	79
ЄВГЕН БОРИСОВ	81
Е. І. Борисов (некрольог)	81
ЄВДОКІЯ БОГЕМСЬКА (БОЯРСЬКА)	83
Е. П. Боярська (некрольог)	83
МАРКО ВОВЧОК (МАРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА ВЛІНСЬКА)	84
Марко Вовчок. Літературна характеристика	84
[Рецензія]: Оповідання Марка Вовчка (посмертні). – Київ–Львів, 1913	99
МИКОЛА ВОРОНИЙ	101
[Рецензія]: М. Вороний. В сяйві мрій. Київ, 1913	101
ОЛЕКСАНДР ГЕРЦЕН	103
30-літні роковини смерти Герцена	103
Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерти Герцена	103
Герцен і українство. На 100-літні роковини народження Герцена	105
[Рецензія]: «Заветъ», № 1, 2 й 3	108
ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ	111
Українській поет Павло Грабовський	111
Переклади українських творів	111
Поет-гражданин [П. Грабовский]	111

СВГЕН ГРЕБІНКА	129
Нова стаття про С. Гребінку	129
Досвітний вогник. З приводу століття Гребінчиного народження	129
АНАСТАСІЯ ГРІНЧЕНКО	132
Настасія Грінченко. Некролог	132
БОРИС ГРІНЧЕНКО	133
[Рецензія]: Б. Грінченко. Народные спектакли. Чернігів, 1900	134
[Рецензія]: Б. Грінченко. Петро Кузьменко (з XVIII т. збірника харківського історико-філологічного товариства, виданого в по- шану проф. М. Сумцова). Стор. 15, Харків, 1908	135
Над дорогою могилою [На похорон Б. Грінченка]	136
Грінченків фонд	137
Передмова до збірки: «Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті» (К., 1910)	139
Людина повинності: зі збірки «Над могилою Б. Грінченка: Авто- біографія, похорон, спомини, статті» (К., 1910)	140
Пам'яті Б. Грінченка. На перші роковини його смерті	146
Живий пам'ятник. Пам'яті Б. Грінченка	153
Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка	155
[Рецензія]: Б. Грінченко. Три жіночі постаті: про драми Шіллера	158
[Рецензія]: Б. Грінченко. Соняшний промінь. – Київ, 1913	160
МИКОЛА ГОГОЛЬ	161
Листи Миколи Гоголя	161
Гоголь і великоруські читачі з простого народа	161
Енциклопедизм і шовінізм	162
Український елемент у творах М. Гоголя	163
До ювілею Гоголя	163
Великий юморист і малі недотепи [Гоголь і націоналісти]	163
Великий українець [Гоголь як український діяч]	165

З нашого життя [Гоголевське свято]	167
[Рецензія]: М. Гоголь. Страшна помста. Видання товариства «Полтавська українська книгарня». Полтава, 1912	172
ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ	174
Дмитро Васильович Григорович [Некролог]	174
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ	176
Нова праця про національне питання [«На національнѣя темѣ» М. Грушевського]	177
На страже національного достоїнства. К характеристике публи- цистической деятельности проф. М. С. Грушевського	179
ГРИГОРІЙ ДЖАНШИЄВ	191
Літературний ювілей	191
ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ	192
Василь Доманицький	193
Нова втрата [Про Доманицького]	194
Пам'яті Василя Доманицького	196
Василь Доманицький. Посмертна згадка	202
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ	204
Рецензія на I том «Розвідок М. Драгоманова»	204
Драгоманів і Тургенев	204
Політична спадщина Драгоманова (Драгоманов, Политические сочинения, т. I. Москва, 1908)	205
Пам'яті М. Драгоманова	207
Апостол правди і науки. На 13-літні роковини смерти Драгома- нова	209
Драгоманов і єврейська справа. I-V	218
Д. Короленко про Драгоманова	234
М. П. Драгоманов (Биографическая справка)	236
Драгоманов на еміграції	239
Драгоманов серед співробітників російського журналу	243
[Рецензія]: М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську на- ціональну справу. – К., 1913	246

Памяти М. П. Драгоманова. По поводу 20-летней годовщины смерти	247
О том, что было и чего не было. По поводу воспоминаний Л. Г. Дейча	259
ЛЕВ ЖЕМЧУЖНИКОВ	
Спомини Л. М. Жемчужникова	274
ОЛЕКСІЙ ЖЕМЧУЖНИКОВ	
Ювілей О. М. Жемчужникова	275
ПАВЛО ЖИТЕЦЬКИЙ	
Пам'яти П. І. Житецького	276
З листування Павла Житецького	278
[Рецензія]: Павел Игнатьевич Житецкий (1836 – 1911). Стор. 33. Київ, 1912	281
[Рецензія]: Павел Игнатьевич Житецкий (1836-1911). Киев, 1912	281
МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА (АДАСОВСЬКА)	
Переклади українських творів	283
ГАННА ЗАТИРКЕВИЧ-КАРПІНСЬКА	
Анна Петровна Затыркевич-Карпинская	284
ПАВЛО ЗАСОДИМСЬКИЙ	
Павло Засодимський. Некролог	288
МИКОЛА ЗЛАТОВРАТСЬКИЙ	
Микола Златовратський. Посмертна згадка	291
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ (ТОБЛЕВИЧ)	
До історії драми Тобилевича «Сто тисяч»	294
Дозвіл українських п'єс для народніх театрів	295
Нова драма	295
Раз добром налите серце В роковини смерти Карпенка-Карого	296
Карпенко-Карий. Біографічний нарис	298
ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	
Нове видання творів Квітки	305

Капітал із продажі творів Квітки-Основ'яненка	305
ПАВЛО КИРЧІВ	
Павел Кирчев (некролог)	306
ДМИТРО КЛЕМЕНЦ	
Дмитро Клеменц. Некролог	307
ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА	
[Рецензія]: Ольга Кобилянська. За ситуаціями. Повість в 8-х частинах. В-во «Життя й мистецтво». Київ, 1914	309
МИХАЙЛО КОМАРОВ	
Ювілеї наших письменників	312
[Рецензія]: Збірка бібліографічного знадібку до історії української драми і театра за 1906 – 1912 рік. З додатками та поправками до «Української драматургії» до 1906 року. Стор. 106. Одеса, 1912	313
Пам'яті Михайла Комарова	314
ОЛЕКСАНДР КОНІ	
[Рецензія]: А. Ф. Кони. На жизненном пути. – Т. 1. – СПб., 1912	316
ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ	
Нововіднайдені твори Шевченка [Замітка]	320
Спомини О. Я. Кониського	320
А. Я. Кониський (Некролог)	321
З приводу смерті О. Я. Кониського	322
Останні години життя, смерть і похорон Олександра Кониського	323
Александр Яковлевич Конисский (Некролог)	326
Некрольоги О. Я. Кониського	329
Перші роковини смерті Олександра Кониського	329
Замітки про Кониського	329
Другі роковини смерті Олександра Кониського	330
Трудівник передрозвітньої доби. На 10-ті роковини смерті Олександра Кониського († 29 ноября, року 1900)	330

ВОЛОДИМИР КОРОЛЕНКО	339
З нашого життя [Про В. Короленка «История моего современника»]	339
[Рецензія]: Н. Шаховская. В. Г. Короленко. Опыт биографической характеристики. Москва, 1912	345
До світла. З приводу ювілею Вол. Короленка	346
ФЕДІР КОРШ	349
Учений-громадянин. До ювілею Ф. Є. Корша	349
Ф. Є. Корш и украинство	351
[Рецензія]: А. Ф. Саликовский. Памяти Ф. Е. Корша. Из личных воспоминаний. Стор. 18. Ростов-на-Дону, 1915	359
МИКОЛА КОСТОМАРОВ	361
До біографії Миколи Костомарова	362
Російські часописі про Костомарова	362
Манівцями. На 25-ті роковини смерти Костомарова	363
ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	369
Відчит д-ки Єфименко про Котляревського	369
Нова стаття про Котляревського	370
Могила Котляревського	370
В справі пам'ятника Котляревському	371
Котляревський за Аблесимова	371
Чи буде коли поставлено пам'ятник Котляревському?	371
До історії пам'ятника Котляревському	372
Праздник украинской интеллигенции	372
[Рецензія]: Ів. Степенко. Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами	376
[Рецензія]: Іван Котляревський. Енеїда, на українську мову перелицьована. З малюнками художника П. Д. Мартиновича. Київ, 1912	376
Шляхом повинності. До 75-х роковин смерті Котляревського	377

[Рецензія]: В. Степовий. Іван Котляревський. – Катеринослав, 1913	379
АДАМ КОЦКО	
[Рецензія]: Жите і смерть Адама Коцка. Накладом д-ра Л. Бачинського. Львів, 1910	381
МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ	
Аристократ духа. Ясній пам'яті М. Коцюбинського	382
[Рецензія]: М. Коцюбинський. Тіни забутих предків. Оповідання. Київ–Львів, 1913	384
МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ	
Театральні новини	388
Дещо про театральних рецензентів	390
Кропивницький на сцені народного театра	391
Ювілей літературної діяльності Марка Кропивницького	392
Український театр	393
Український театр	393
Нові українські п'єси	394
Кропивницький и Гринченко	395
Марко Кропивницький. На перші роковини смерти	395
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ	
Літературна спадщина Куліша	410
Щедрованне на могилі П. О. Куліша	414
[Рецензія]: П. Кулиш. Хуторни недогаркы. Харків, 1902	415
До біографії Куліша	416
Новий похорон Куліша [Видання творів Куліша під ред. І. Каманіна]	420
Без синтезу. Пам'яті Куліша	422
ВАСИЛЬ КУРОЧКІН	
Курочкін і Шевченко	428

ДОДАТКИ	431
ДОДАТОК 1:	
Бібліографія вміщених праць С. Єфремова	431
ДОДАТОК 2:	
MISCELLANEA	441
ДОДАТОК 3:	
Приклади змін у написанні слів у текстах С. Єфремова	449
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ	451
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	459
АВТОГРАФИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА	466
ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ ПРОЕКТУ	467

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ

17(29) вересня 1866, Холм, Російська імперія (тепер м. Хелм, Польща) –
24 листопада 1934, Кисловодськ, Російська РФСР

Історик, літературознавець, письменник, публіцист, громадсько-
політичний і державний діяч

Дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця (1890), Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) (1893), член Руського педагогічного товариства у Львові (1894 р.), член-кореспондент Краківської АН (1895), член археографічної комісії Московського археологічного товариства (1900), член Одеського товариства історії та старожитностей (1901 р.), дійсний член Чеської АН (1914), дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). З духовної родини. Закінчив університет св. Володимира в Києві; учень професора В. Б. Антоновича. На думку Л. Винара, ніхто з українських вчених не дорівнював йому числом своїх публікацій (їх було майже 1800, зокрема близько 180 книжок) (Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934) // *Сучасність*. Нью-Йорк, 1985, с. 109 – 113). До основних творів історика належить: «Історія України-Руси» (10 томів; Львів, 1898 – Київ, 1936), що охоплює події в Україні від найдавніших часів до 1658 р., «Очерк истории украинского народа» (1904, 1906, 1911, 1913), «Про старі часи на Україні» (СПб., 1907), «Ілюстрована історія України» російською і українською мовами (1911, 1912, 1913), «История украинского казачества» (т. 1, СПб., 1913; т. 2, Київ, 1914), «Історія української літератури» (тт. 1-5, Київ, Львів, 1923 – Київ, 1927), «Всесвітня історія в короткім огляді» (чч. 1-6, Київ, 1917-1918), «Початки громадянства. Генетична соціологія» (Відень, 1921), «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» (Відень, 1921), підручники «Історія України» (1919-1921). Йому належать дві великих статті в енциклопедичному виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (т. 1, 1914). Його політична публіцистика бере початок з 1898 р. Друкувався в часописах «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Громадська думка», «Рада», «Діло», «Село», «Засів», «Украинская жизнь», «Промінь», «Нова рада», «Народна воля», «Життя Поділля», «Борітеся – поборете», «Наш стяг», а також у російських періодичних виданнях (газети «Речь», «Русские ведомости», «Сын Отечества», «Наша жизнь», «Страна»). Прижиттєві публіцистичні збірки творів Грушевського – «К польсько-українським отношениям Галиции: 1-14» (К., 1905. – 112 с.; СПб., 1907. – 74 с.), «З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня 1905-06 рр.» (К., 1906. – 127 с.), «Украинство в России, его запросы и нужды» (СПб., 1906. – 48 с.), «Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки» (СПб., 1907. – 291 с.), «Про українську мову й українську справу: Статті й замітки» (К., 1907. – 21 с.), «Наша політика» (Львів, 1911), «Про українську мову і українську школу» (К., 1912. – 63 с.), «З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови» (К., 1917. – 126 с.), «На порозі Нової України: Гадки і мрії» (К., 1918. – 120 с.). І. Гирич зазначає надзвичайну актуальність суспільно-політичної спадщини вченого: «На жаль, багато з того, що боліло М. Грушевському, стоїть на порядку

денному українського життя й сьогодні, деякі паралелі з дійсністю сторічної давнини вражають своїми сумними аналогіями. Приміром, одна з центральних тем М. Грушевського-публіциста – заклик до розбудови української періодичної преси залишається актуальним і сьогодні, по десяти роках незалежності. Чи можемо нині ствердити, що маємо всеукраїнську щоденну газету достатнього рівня? Як не згадати настійні заклики М. Грушевського до української суспільності служити своєму народові, переборювати національну роздвоєність, байдужість до виконання свого громадського обов'язку, «працю на сусіда» й занехаяння національного обов'язку перед власним народом. ... Він перший з українських діячів ХІХ ст. розглядав вживання української мови у контексті буття політичної нації. Завдання формування нового типу політично свідомого українця, який мав змінити домінуючий тип малоросійського мислення, було порушене вперше саме М. Грушевським. Визначальним було вироблення в кожного члена громади спільних духовних орієнтирів і цінностей, передусім на рівні однакових рефлексій на події національної минувшини українського народу. ... Статті М. Грушевського якраз і демонструють механізми вироблення національного консенсусу на рівні свідомості на початку модерної доби національної історії. Вони показують шляхи подолання старих міфологем у мисленні пересічного українця. ... Ясна річ, у центрі уваги М. Грушевського завжди перебувала політика. Політика в широкому сенсі цього слова, бо крім політичних аспірацій, які є лише видимою частиною айсберга, її невидимою складовою є культура в широкому сенсі (освіта, наука, література, преса), яка, формуючи з етнічної маси політичну націю, змушує висувати перед центральною владою спільні вимоги автономії для забезпечення розвитку українського суспільства» (Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2002, т. 1, с. 47–62). Серія суспільно-політичних праць в сучасному 50-томному виданні творів академіка має вмістити близько трьохсот публіцистичних творів М. Грушевського.

НОВА ПРАЦЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Національне питання – одно з найпекучіших по тих державах, що складаються не з однієї нації, а надто величезну вагу має воно для таких «імперій народів», як от Росія. Тим часом розроблено це питання занадто мало. Величезна частина інтелігентного громадянства належить до нації, що не зазнає сама національного гніту; через те, що особисто вона не заінтересована в національному питанні, дуже мало й зважає на його, задовольняючись ходячими і тим самим цілком непевними шаблонами та формулами. На всякі закиди щодо цього звичайно одмагаються тим, що це питання не стоїть на черзі дня, що воно цілком належить може далекій майбутності, а для сьогочасности легко розв'язується загальними принципами громадської волі та рівності. І заступникам недержавних націй, які самі несуть на собі всю вагу непорішеного національного питання, доводиться раз у раз показувати всю короткозорість і ненормальність такого погляду, всю шкоду його навіть не для тих чи інших

поодиноких націй, а й для цілого державного організму. Хиткий цей організм і непевний, поки не задоволено національних потреб, скидаючись на того колоса на глиняних ногах, що знаменував собою одно з ріжно-язичних царств старого світу.

Національному питанню присвячена цікава стаття проф. М. Грушевського «На национальные темь», надрукована в «Русском Богатстве», за січень цього року. Шановний автор торкнувся поки що питання про національно-територіальну автономію, але загальний заголовок праці дає право сподіватись, що це не випадкова річ, а тільки одна з цілої серії статей по національному питанню. Це надає їм тим більшої цікавості, бо можна сподіватися, що автор окремими нарисами захопить увесь круг справ, зв'язаних з національним питанням.

За основу до праці проф. Грушевського послужила відома нашим читачам стаття д. Медема, надрукована той рік у «Вестнике Европы». Як, може, пригадають читачі, д. Медем висловився проти національно-територіальної автономії, виходячи з того, що вона не розв'язує національного питання до самого ґрунту. Проф. Грушевський переглядає думки згаданого автора й піддає їх докладній критиці, подаючи до занадто категоричних висновків цілий ряд поправок, що дуже їх обмежують. І труднація при розмежуванні етнографічних територій не така-то вже велика, і наслідки такого розмежування не такі мізерні, як думає д. Медем. Тим більше, що принцип екстериторіальної автономії, за який обстоює автор статті у «Вестнике Европы», не тільки не розв'язує справи, а, навпаки, додає нових труднощів. «Всі, хто виступає проти етнографічного розмежування, хоч би з яких мотивів вони це робили, кінець кінцем, може й самі про те не відаючи, тягнуть руку за дужими і через те найбільш агресивними народностями», – так формулює свої висновки проф. Грушевський, і трудно з цим не згодитися. Етнографічне розмежування не розв'язує питання для націй, що не мають своєї території – то правда, але без такого розмежування взагалі національне питання не може бути розв'язане. Територіалізм дуже глибоко лежить у натурі людській і вигнати його звідти не можна, як каже проф. Грушевський, ніяким чаклуванням («заклинаннями»). Нація формується під впливом території, у великій од неї залежності, і завдання не в тому, щоб ці зв'язки порвати, а в тому, щоб засновати їх на демократичних принципах, дати національним формам поступовий і людяний зміст. Тоді й безтериторіальним народам безперечно краще буде жити.

Стаття проф. Грушевського цікава не тільки критикою екстериторіалізму, а й загальною постановкою і трактуванням національної справи. «Національна політика, – пише він, – повинна виходити не з принципа вільної конкуренції чи обрахунку реального відношення сили у поодиноких націй, а з принципа національної, чи – коли хочете – тієї самої соціальної справедливості». Тим-то треба подбати про такий лад у державі, щоб він не тільки не пригнічував слабших, а, навпаки, давав їм оборону й захист. «Цілковите установлення національної гармонії, певна річ, лишиться ідеалом, але національна політика безперечно мусить іти до того ідеалу національної справедливості... шляхом національного законодавства». Тим більше, що національне пригнічення, як влучно показує проф. Грушевський на прикладі Туреччини, і для самої держави

має величезну небезпеку, якій не завжди можна запобігти навіть широкою децентралізацією, коли упустити слухний час. «Чи не повинен цей трагічний приклад (*Туреччини*) стати за серйозну пересторогу й іншим державам, що мають теж свій «кістяк у домі», – оту купу недержавних націй, силоміць стиснутих і змотаних на один клубок, що даремно домагаються основних умовин до свого національного самовизначення? *Hodie mihi cras tibi* [сьогодні мені, завтра тобі]».

Над цим треба справді подумати, щоб оте фатальне «завтра» (*cras*) не захопило зненацька. Тоді вже, може, пізно буде думати...

Р-л

Рада. – 1913. – № 37. – 14 лютого. – С. 2.

**НА СТРАЖЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДОСТОИНСТВА.
К характеристике публицистической деятельности
проф. М. С. Грушевского**

В своевременной литературе публицистика занимает совершенно особое, самостоятельное и притом все расширяющееся место. Было время, когда она являлась лишь подсобной отраслью изящной литературы, каким-то не всегда законным и даже желательным придатком к литературной критике. Смешивать эти области находилась тогда тьма охотников не по собственному желанию, а поневоле, ибо условия были таковы, что только в рамках изящной литературы или по поводу литературных явлений, – следовательно, всегда до известной степени замаскировано, – и было возможно высказываться об общественных вопросах. Воспроизводить программу должного приходилось, отправляясь не от сущего, а от тех отражений, часто неполных и не совсем верных, которые это сущее находило в литературе. Публицистика, наиболее животрепещущая по самому своему существу область литературы, как это ни странно, была в то же время наиболее ограничена в возможности касаться животрепещущих тем. Формально она наиболее отстояла от живого бие-ния жизни, плетясь в хвосте изящной литературы и, в зависимости от ее художественных отражений, прикрываясь формами критического отношения к этим последним. Именно благодаря своей злободневности, с точки зрения «господ, на заставах мысли команду имеющих», публицистика являлась чем-то до такой степени незаконным, что лишь контрабандным способом, под чужим флагом, искусно завивая мысли в формы эзоповского языка, публицисты могли провозить свой воспрещенный к обращению, нелегальный груз. Провозили, и, конечно, не всегда удачно, в целостности и неповрежденности, жертвуя наиболее, быть может, ценными и яркими его частями, лишь бы сохранить и провезти хоть что-нибудь. Явление это общее для всех стран, где начала личной и общественной свободы не нашли еще применения на практике и где активное отношение к вопросам общественности составляло предмет своего рода монополии или привилегии специально к этому прикомандированных чиновников. И лишь по мере раскрепощения жизни от всевозможных стеснений и связанного